

ТЕОРІЯ ДВОХ ПЕРІОДІВ МОВНОГО РОЗВИТКУ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Висвітлено історію виникнення в мовознавстві першої чверті XIX ст. теорії двох періодів мовного розвитку, розкрито відмінності в трактуванні цієї теорії представниками німецької та російської компаративістики. Особливу увагу приділено методологічному аспекту. На прикладі теорії двох періодів автор показує, що старі теорії, відмираючи, залишають новим концепціям момент істини. З абсолютно негативною оцінкою теорії двох періодів мовного розвитку погодитися важко. Ця теорія мала й позитивне значення: в першій половині XIX ст. вона стимулювала пошук закономірностей розвитку мови, допомагала систематизувати матеріал історії індоєвропейських мов, а її подальше подолання стало можливим завдяки його нагромадженню й осмисленню.

Ключові слова: теорія двох періодів мовного розвитку, прогрес у мові, методологічний аспект.

Освещена история возникновения в языкознании первой четверти XIX в. теории двух периодов языкового развития, раскрыты различия в трактовке этой теории представителями немецкой и русской компаративистики. Особое внимание уделено методологическому аспекту. На примере теории двух периодов автор показывает, что старые теории, отмирая, оставляют новым концепциям момент истины. С абсолютно отрицательной оценкой теории двух периодов языкового развития согласиться трудно. Эта теория имела и положительное значение: в первой половине XIX в. она стимулировала поиск закономерностей развития языка, помогала систематизировать материал истории индоевропейских языков, а ее дальнейшее преодоление стало возможным благодаря его накоплению и осмыслению.

Ключевые слова: теория двух периодов языкового развития, прогресс в языке, методологический аспект.

The origin of the theory of two periods of language development in linguistics of the first quarter of XIX century is enlighten in the article. The peculiarities of its interpretation by the representatives of German and Russian comparative linguistics are investigated. A special attention is paid to methodological aspect. By giving the example of the theory of two periods of language development the author explains how the old theories are dying out but leaving the new ones with their moments of truth. One can hardly agree with the absolutely negative evaluation of the theory of two periods of language development. The theory had also its positive meaning e. c. it stimulated the search of language development laws in the first half of the XIX century, greatly helped to systematize materials devoted to the history of the Indo-European languages, and, actually, later its dethroning was connected with the accumulation and perception of that materials.

Key words: theory of two periods of language development, language progress, methodological aspect.

Як відомо, важливою ознакою розвитку є наступність. Історія науки свідчить, що це стосується й наукових пошуків. Відмираючи, старі теорії залишають новим момент істини, раціональне зерно, яке проростає в них, дає можливість рухатися далі.

Це не завжди враховують історіографи науки. Виходячи з позиції «асиміляції минулого» [11,

с. 84], вони нерідко дають виключно негативну оцінку тим або іншим теоріям, від яких наука з часом відмовилася. У лінгвістичній історіографії так сталося, зокрема, з теорією двох періодів мовного розвитку.

Ми вже писали про цю теорію [6; 5; 4; 7]. Звернення до неї у цій статті пов'язане з необхідністю приділити особливу увагу методологічному аспекту.

Ми переконані в тому, що теорія двох періодів мовного розвитку відіграла помітну роль у порівняльно-історичному й типологічному мовознавстві. Проте в роботах лінгвістологів подається негативна оцінка цієї теорії.

Звідси випливають такі актуальні завдання пропонованої статті: 1) розкрити сутність теорії двох періодів мовного розвитку, показати відмінності в трактуванні цієї теорії представниками німецької, російської та української компаративістики; 2) дати методологічну оцінку теорії двох періодів, показати її роль у розвитку лінгвістики.

Уявлення про два періоди розвитку мови: доісторичний період утворення та вдосконалення граматичних форм (і, ширше, взагалі мовних елементів різних рівнів) та історичний період їх занепаду – набуло значного поширення в лінгвістичних дослідженнях 20-60-х рр. XIX ст. У загальному плані теорію двох періодів мовного розвитку сформулював класик німецької та світової філософії Г. Гегель. Її розробляли німецькі компаративісти Ф. Бопп, Я. Грім, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Курціус. Історіографи мовознавства відзначають, що в Росії до цієї теорії зверталися Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський [19, с. 20-21; 17, с. 230-231].

Здійснена нами історико-наукова реконструкція свідчить, що данину теорії двох періодів віддавали й такі російські мовознавці, як О. Х. Востоков, М. І. Греч, М. Н. Катков. Так, О. Х. Востоков писав: «Помічено взагалі, що всі давні мови переважали правильністю й багатством форм мови пізніші, які беруть від них свій початок» [3, с. 5]. Як приклади Востоков наводив санскрит і сучасні індійські мови, давньогрецьку й новогрецьку, «давню германську» й сучасні германські, «старовинну слов'янську» й сучасні слов'янські. Греч писав про «народження, утворення та занепад мов» [8, с. 40], про те, що «мови ростуть, мужніють, міцніють і втрачають свою творчу, органічну силу» [там же, с. 29]. Катков акцентував увагу на фонетичних одиницях: «Твердістю, чистотою та неначе свідомістю звуків мусила найвищою мірою відрізнятися мова первісна... Мови пам'ятні подають уже поступове псування й ослаблення звука: з живого діяча він стає механічним і неначе умовним знаменником йому чужого поняття» [10, с. 4-5]. Зокрема, щодо голосних Катков відзначав, що «це псування або це ослаблення вокалізму має бути визнане явищем, спільним для всієї індоєвропейської фонетики» [там же, с. 5-6]. Занепад відбувся й у будові складу: «Ми зовсім не так вибагливі в упорядкуванні складів, як наші предки» [там же, с. 114].

Для Срезневського перший період мовної історії є «часом розвитку форм мови», а другий – «періодом перетворень». Порівнюючи ці періоди, учений відзначає, що в другому періоді «колишня стрункість форм мови розладжується» [18, с. 19]. Іншого змісту надавав теорії двох періодів Буслаєв. Як відзначають дослідники, першому періоду на відміну від другого в інтерпретації Буслаєва

властива більша конкретність у значенні слів і форм [16, с. 18]. Це спричиняється до того, що «важливість окремого слова зникає, і наступає важливість усього речення» [там же, с. 301].

У середині XIX ст. теорію двох періодів заперечував К. С. Аксаков. На думку вченого, «хід людського слова не подає в очах наших постійного занепаду. При спадковому своєму утворенні, при відокремленні своєму від первісного свого кореня кожна самостійна мова подає нове зусилля та новий аспект творчості в слові» [1, с. VI-VII]. Для Аксакова розвиток мови є виявом народного духу, тому на кожному етапі мовної історії слово має свою творчу силу. Отже, Аксаков виступав проти уявлення про два періоди мовного розвитку з романтичних позицій.

У розкритті наукової безпідставності теорії двох періодів безперечною заслугою О. О. Потебні. Саме він завдав цій теорії один з перших вирішальних ударів [9, с. 63]. Критикуючи твердження про занепад граматичних форм у другому періоді життя мови, Потебня підкреслював, що ніякого занепаду немає: зникають флексії, але загальна кількість форм не зменшується. «Факт полягає в стиранні флексій, що розглядаються як звукові елементи, – писав він, – але не в зменшенні загальної кількості форм і не в утраті формальності в мовах, що її виробили» [13, с. 61]. Отже, звукове «стирання» окремих форм зовсім не означає зникнення формоутворення. Питання про розвиток граматичних форм у мові, на думку Потебні, є дуже складним, і його не можна розв'язати простим підрахуванням флексій [там же, с. 63]. Звернення до висловлювань Потебні дозволяє встановити, що наявність у мові аналітичних форм він оцінював як показник високого ступеня досконалості засобів формоутворення. Так, Потебня писав, що «існування в мові описових форм не тільки не є ознакою занепаду формальності, але, навпаки, свідчить про торжество цього принципу», і з цієї точки зору «в нових мовах по відношенню до давніх можна бачити переродження, а не виродження та спотворення» [там же, с. 66]. Для ілюстрації цього твердження Потебня звертається до романських мов. Він відзначає, що в цих мовах займенник часто вживається разом з дієсловом, «де його не ставили в мові первісній», і «є лише відокремленим від дієслова, інакше поставленим особовим закінченням» (мається на увазі препозиція) [там же, с. 67].

Потебня трактує розвиток як поступальний процес, підпорядкований прогресу. Учений був упевнений, що мови історично вдосконалюються в усіх сферах їх функціонування. Він, зокрема, писав: «Горезвісна мальовничість давніх мов є дитячою іграшкою грубого виробу порівняно з невичерпними засобами поетичного живопису, які пропонують поетові нові мови» [13, с. 16]. Досліджуючи історію синтаксичних явищ, підкреслює якісну відмінність синтаксичних ресурсів давніх мов від ресурсів нових, при цьому останні виявляються, як правило, більш різноманітними і

тим самим більш досконалішими [там же, с. 67]. У працях Потебні розвиток мови виступає як постійний, хоча нерідко й суперечливий рух уперед, до подальшого вдосконалення ресурсів і можливостей кожної мови. Це складний і непрямолінійний процес, який може здійснюватися від простого до складного та від складного до простого.

Стосовно розвитку звукового складу мови, Потебня також виступав проти поширеного погляду, що фонетичні зміни – це «хвороба», яка в певний час оволодіває мовою. Потебня підкреслював, що мова розвивається завжди, в усі періоди її існування, і це стосується, зокрема, її фонетичної системи: звуки змінюються в будь-якій мові на всіх етапах її розвитку незалежно від переважаючого в мові рис синтетизму або аналітизму [там же, с. 55].

Як квінтесенцію потебнянської критики, теорії двох періодів мовного розвитку можна розглядати такі слова: «Теорія, що відносила творчість у мові до доісторичних часів, страждала саме тим, що не могла з'ясувати, яким чином мова може досягти успіхів як орган думки, підлягаючи в історичні часи лише дії руйнівних сил, спрямованих навіть не на одне тіло мови – звуки, що зі спиритуалістичного погляду було б ще зрозумілим, але на її душу: граматичну будову» [14, с. 178].

Аргументи Потебні високо оцінив В. Ягич. Він відзначив «гостроту думки» великого українського мовознавця у висвітленні недоліків теорії двох періодів [20, с. 336]. Згодом ця теорія зазнала критики в «маніфесті молодогограматиків» [12, с. 189].

Як відзначалося вище, у лінгвістичній історіографії загальноприйнятою стала негативна оцінка теорії двох періодів мовного розвитку. На думку дослідників, ця теорія з її штучними рамками, схематизмом, метафізичністю, з її невідповідністю реальним фактам і процесам розвитку мов істотно обмежувала історичний підхід до мовних явищ у 20-60-і рр. XIX ст. [9, с. 47-48; 19, с. 21; 17, с. 231].

Проте з цілком негативною оцінкою теорії двох періодів мовного розвитку погодитися важко. Безперечно, ця теорія мала й позитивне значення: в першій половині XIX ст. вона стимулювала пошуки закономірностей розвитку мови, допомагала систематизувати матеріал історії індоєвропейських мов, а її подальше подолання стало можливим завдяки нагромадженню й осмисленню цього матеріалу, який показав вразливість тези про те, що в історичний час (писемний період) мовні системи вже власне не вдосконалюють свої засоби, а, навпаки, деградують, втрачають органічну стрункість і формальну завершеність.

З подоланням біологізму в мовознавстві стало зрозумілим, що мова не є явищем природи («організмом») і в «житті» мов немає періодів розквіту і занепаду; мови, втрачаючи певні граматичні категорії, значення, форми, створюють нові, які неможна оцінювати як «кращі» або «гірші».

Про це свідчать студії компаративістів кінця XIX ст. – початку XXI ст. Їх дослідження в цьому плані відкриває широкі перспективи для лінгвістичної історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков К. С. Опыт русской грамматики / Аксаков Константин Сергеевич // Аксаков К. С. Полн. собр. соч. – М., 1880. – Т. III. Ч. II. – XXXVI, VIII, II, 470, 151 с.
2. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка / Ф. И. Буслаев // Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка : учеб. пособие [для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.»]. – М. : Просвещение, 1992. – С. 25–373.
3. Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам / А. Х. Востоков // Востоков А. Х. Филологические наблюдения / Издал по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. – СПб., 1865. – С. 1–27.
4. Глушенко В. А. Компаративісти XIX ст. про «два періоди» мовного розвитку / В. А. Глушенко // Лінгвістика : зб. наук. праць / гол. ред. В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – № 1(2). – С. 5–10.
5. Глушенко В. А. О. Потебня про «два періоди» розвитку мови / В. А. Глушенко // Діахронічне, типологічне і контрастивне дослідження германських, романських і слов'янських мов (семантика і словотвір) : матеріали міжнародної наукової конференції (24-25 квітня 2001 р.) / відп. ред. В. Д. Каліушенко. – Донецьк : ДонУ, 2001. – С. 45–50.
6. Глушенко В. А. Теория двух периодов языкового развития в русском и украинском языкознании XIX в. / В. А. Глушенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. за вып. В. А. Глушенко. – Славянск : СГПИ, 1999. – Вып. VI. – С. 3–5.
7. Глушенко В. А. Теория двух периодов языкового развития и ее роль в истории языкознания / В. А. Глушенко // Научный вестник Херсонского государственного университета : сер. «Лингвистика» : зб. наукових праць / гол. ред. В. Олексенко. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. – Вып. X. – С. 25–28.
8. Греч Н. И. Чтения о русском языке / Н. И. Греч. – СПб., 1840. – Ч. 1. – VI, 336 с.
9. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / А. В. Десницкая отв. ред. П. С. Кузнецов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 332 с.
10. Катков М. Н. Об элементах и формах славяно-русского языка / М. Н. Катков. – М., 1845. – II, 253, II с.
11. Кузнецова Н. И. Наука в ее истории (методологические проблемы) / Н. И. Кузнецова. – М. : Наука, 1982. – 127 с.
12. Остроф Г. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» / Г. Остроф, К. Бругман // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 187–198.
13. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. – 3-е изд. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
14. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / А. А. Потебня. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.
15. Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
16. Протченко И. Ф. Ф. И. Буслаев – выдающийся филолог и педагог / И. Ф. Протченко // Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка : учеб. пособие [для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.»]. – М. : Просвещение, 1992. – С. 7–24.

17. Сорокин Ю. С. Эволюция понятия историзма в русском языкознании 1830 – 1840-х гг. / Ю. С. Сорокин // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 200–235.
18. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / И. И. Срезневский. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 16–81.
19. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России : очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Н. С. Чемоданов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.
20. Jagić V. [Рец. :] A. Potěbnja. Aus den Memoiren über die russische Grammatik // Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. Вып. 2. – С. 335–340.

© Глущенко В. А., 2013

Дата надходження статті до редколегії 07.04.2013 р.

ГЛУЩЕНКО Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального, германського та слов'янського мовознавства Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ Донецької обл.

Коло наукових інтересів: методологія та історіографія мовознавства.